

ΘΕΜΑΤΑ ΨΥΧΟΔΥΝΑΜΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΠΑΙΔΟΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΓΙΑΝΝΗ ΤΣΙΑΝΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΦΡ. ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, Β. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ,
Κ. ΚΑΠΩΝΗ

Επιπολιτισμός και Ψυχοκοινωνική Προσαρμογή
Ποντίων Παλινοστούντων Εφήβων

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται σε αυτό το κεφάλαιο προέρχονται από μελέτη που χρηματοδοτήθηκε κυρίως από το πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ-ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων και εν μέρει από τον Ειδικό Λογαριασμό Έρευνας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι συγγραφείς θέλουν να ευχαριστήσουν τους διευθυντές, τους καθηγητές και τα παιδιά των σχολείων που πήραν μέρος στη μελέτη και τους φοιτητές που συμμετείχαν στην ερευνητική ομάδα Athena Studies of Resilient Adaptation (ASiRA).¹

ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΟΥΝΤΕΣ ΠΟΝΤΙΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η μετανάστευση είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο που επηρεάζει τόσο τα εκατομμύρια των ίδιων των μεταναστών, όσο και τις κοινωνίες που τους υποδέχονται. Οι μεν μετανάστες έρχονται αντιμέτωποι με σημαντικές προκλήσεις, καθώς πρέπει να διαπραγματευτούν πολλαπλά πολιτισμικά πλαίσια και ταυτότητες, οι δε χώρες υποδοχής καλούνται να προσαρμοστούν σε μια νέα πολυπολιτισμική πραγματικότητα. Το στρες που συνεπάγεται η μεταναστευτική διαδικασία θεωρήθηκε αρχικά ως παράγοντας επικινδυνότητας για την ψυχική υγεία, με αποτέλεσμα οι πρώτες έρευνες να

1. Η σειρά αυτή προγραμματικών ερευνών αποτελεί καρπό της συνεργασίας ανάμεσα στον Τομέα Ψυχολογίας, του Πανεπιστημίου Αθηνών, και στο Ινστιτούτο Ανάπτυξης του Παιδιού, του Πανεπιστημίου της Μινεσότα, ΗΠΑ.

επικεντρωθούν στη μελέτη της ψυχοπαθολογίας. Αργότερα όμως έγινε φανερό ότι η μετανάστευση, παρά τις προκλήσεις της, παρουσιάζει επίσης σημαντικές ευκαιρίες για προσωπική ανάπτυξη (Ward, Bochner & Furnham, 2001). Επιπλέον, μελέτες που έγιναν με μετανάστες από ποικίλες εθνικές ομάδες σε κοινωνίες με διαφορετική μεταναστευτική εμπειρία υποδεικνύουν ότι τα αποτελέσματα της μετανάστευσης εξαρτώνται από τα χαρακτηριστικά των χωρών προέλευσης και υποδοχής, καθώς και από τα ατομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών (Berry, 1997). Οι νεότερες τάσεις (βλ. Berry, Phinney, Sam & Vedder, 2006a) στη μελέτη των διεργασιών προσαρμογής των μεταναστών εστιάζουν αφενός στη διερεύνηση συγκεκριμένων εθνικών ομάδων ξεχωριστά (αντί της προηγούμενης αντιμετώπισής τους ως ενιαίας ομάδας, ανεξάρτητα από την εθνική προέλευση) και αφετέρου στην έμφαση που δίνεται σε θετικές όψεις της προσαρμογής (αντί της προηγούμενης επικέντρωσης στις αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχική υγεία).

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι τακτικές επιπολιτισμού σε συνάρτηση με το επίπεδο ψυχικής υγείας και τη σχολική προσαρμογή των Ποντίων εφήβων που ζουν στην Ελλάδα. Η προσαρμογή αυτών των εφήβων μεταναστών της διασποράς συγκρίνεται με την προσαρμογή Αλβανών εφήβων, οι οποίοι προέρχονται από οικογένειες οικονομικών μεταναστών. Επιπλέον, η ψυχική υγεία και η σχολική προσαρμογή των Ποντίων και των Αλβανών εφήβων συγκρίνονται με την προσαρμογή των γηγενών Ελλήνων συμμαθητών τους από τα ίδια σχολεία. Το κεφάλαιο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Αρχικά επιχειρείται σύντομη ανασκόπηση των ερευνητικών πορισμάτων γύρω από τις τακτικές επιπολιτισμού, την ψυχική υγεία και τη σχολική προσαρμογή των μεταναστών εφήβων. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ελλάδας, ως χώρας που πρόσφατα υποδέχτηκε μεγάλο αριθμό μεταναστών. Παράγοντες όπως η εκπαιδευτική πραγματικότητα και οι στάσεις του γηγενούς πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες θέτουν το πλαίσιο εντός του οποίου εξετάζονται οι τακτικές επιπολιτισμού, η ψυχική υγεία και η σχολική προσαρμογή των Ποντίων εφήβων. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται ιστορικά στοιχεία για τη συγκεκριμένη ομάδα μεταναστών της διασποράς, συμπεριλαμβανομένων των κινήτρων των Ποντίων παλιννοστούντων για επιστροφή στην Ελλάδα και των στάσεών τους προς τους Έλληνες και την εκπαίδευση. Στο τέταρτο μέρος περιγράφονται τα ευρήματα εμπειρικής έρευνας με αντικείμενο τις τακτικές επιπολιτισμού των Ποντίων, την ψυχική υγεία και τη σχολική τους προσαρμογή, καθώς και τη σχέση μεταξύ των παραπάνω μεταβλητών. Τέλος, τίγονται θέματα σχετικά με τη διεξαγωγή μελλοντικών ερευνών και τη χάραξη πολιτικής.

ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ

Οι μετανάστες έφηβοι έχουν να αντιμετωπίσουν τόσο τις στρεσογόνες μεταβολές στη ζωή τους, οι οποίες συνδέονται με την πολιτισμική μετάβαση, όσο και τις φυσιολογικές αναπτυξιακές αλλαγές της ηλικίας τους. Κατά συνέπεια οι διεργασίες προσαρμογής των εφήβων αυτών παρουσιάζουν σημαντικές προκλήσεις. Επιπλέον, ως σημειωθεί ότι τα παιδιά δε μεταναστεύουν εκούσια, όπως οι ενήλικοι, αλλά συνήθως αναγκάζονται εκ των πραγμάτων να ακολουθήσουν τους γονείς τους (Ogbu, 1991).

Τα ευρήματα των ερευνών που αφορούν στην ψυχική υγεία και την προσαρμογή των εφήβων μεταναστών συχνά παρουσιάζουν αντιφάσεις. Για παράδειγμα, ορισμένες έρευνες διαπιστώνουν ότι οι έφηβοι μετανάστες έχουν υψηλότερη ακαδημαϊκή επίδοση από τους γηγενείς (π.χ., Fuligni, 1997), ενώ άλλες καταδεικνύουν την αντίθετη τάση (π.χ., Mcloyd, 1998· Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Dalla et al., in press). Κατά παρόμοιο τρόπο, ενώ μερικοί ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η μετανάστευση δεν αυξάνει την πιθανότητα εκδήλωσης αντικοινωνικής συμπεριφοράς (π.χ., Atzaba-Poria, Pike & Barrett, 2004· Fuligni, 1998), άλλοι αποφαινόνται για το αντίθετο (π.χ., Bengi-Arslan, Verhulst & van der Ende, 1997· Pawliuk et al., 1996). Τέλος, κάποιες έρευνες υποδηλώνουν ότι οι μετανάστες έφηβοι αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο εμφάνισης άγχους και κατάθλιψης απ' ό,τι οι γηγενείς (π.χ., Atzaba-Poria et al., 2004· Murad, Joung, van Lenthe, Bengi-Arslan & Crijnen, 2003· Oppedal & Roysamb, 2004), ενώ άλλες δεν εντοπίζουν ενδείξεις αυξημένης επικινδυνότητας για προβλήματα εσωτερίκευσης (π.χ., Berry et al., 2006a,b· Motti-Stefanidi, Pavlopoulos & Dalla et al., in press).

Τα τελευταία χρόνια ερευνητές από τη Βόρεια Αμερική που ασχολήθηκαν κυρίως με τη δεύτερη γενιά μεταναστών υποστηρίζουν ότι τα παιδιά αυτά εμφανίζουν ικανοποιητικό επίπεδο ψυχικής υγείας και προσαρμογής. Η διαπίστωση ότι τα παιδιά των μεταναστών ενδέχεται να έχουν καλύτερο επίπεδο υγείας, λιγότερα προβλήματα συμπεριφοράς και υψηλότερη ακαδημαϊκή επίδοση συγκριτικά με τους γηγενείς συμμαθητές τους (π.χ., Fuligni, 1998) αναφέρεται με τον όρο «μεταναστευτικό παράδοξο» (Garcia Coll, 2005). Οι Berry, Phinney, Sam και Vedder (2006a) μπόρεσαν να εξετάσουν κατά πόσο η απρόσμενα θετική προσαρμογή των νεαρών μεταναστών στις ΗΠΑ επιβεβαιώνεται στη δική τους έρευνα με νεαρούς μετανάστες προερχόμενους από ποικίλες εθνοπολιτισμικές ομάδες και εγκατεστημένους σε δεκατρείς διαφορετικές χώρες υποδοχής. Κατέληξαν ότι το φαινόμενο αυτό δεν απαντάται σε όλες τις δυτικές χώρες που συμμετείχαν στην έρευνα και πιθανόν να σχετίζεται με το εκάστοτε πλαίσιο.

Ο Berry (1997) ανέπτυξε ένα θεωρητικό μοντέλο για τη συστηματική μελέτη του επιπολιτισμού, στο οποίο συνοψίζονται οι κύριοι παράγοντες και οι σημαντικότε-

ρες διεργασίες που σχετίζονται με την προσαρμογή του ατόμου στη χώρα υποδοχής. Ανάλογα με το αποτέλεσμα της μετανάστευσης, όπως αυτό παρουσιάζεται στο έργο του Ward (1996), ο Berry και οι συνεργάτες του (2006a,b) πρόσφατα διαφοροποίησαν την ψυχολογική από την κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή. Η ψυχολογική προσαρμογή αναφέρεται σε ενδο-ατομικές παραμέτρους, όπως το υποκειμενικό αίσθημα ευτυχίας, η καλή ψυχική υγεία και το επίπεδο ικανοποίησης στη χώρα υποδοχής. Η κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή αναφέρεται σε εκδηλώσεις της εμφανούς συμπεριφοράς, όπως η κοινωνική επάρκεια στη διαχείριση καθημερινών ζητημάτων σχετικά με το σχολείο και την οικογένεια. Αυτή η διαφοροποίηση ανταποκρίνεται στη διττή φύση της ατομικής προσαρμογής, όπως έχει από καιρό περιγραφεί από ερευνητές που μελετούν την ψυχολογική επάρκεια και τις στρατηγικές αντιμετώπισης προβλημάτων: η μία πλευρά επικεντρώνεται στην εσωτερική λειτουργικότητα του συστήματος (υποκειμενικό αίσθημα ευτυχίας σε αντιδιαστολή με άγχος ή ψυχολογικά προβλήματα εσωτερίκευσης), ενώ η άλλη πλευρά επικεντρώνεται στην προσαρμογή στο εξωτερικό περιβάλλον και συχνά αξιολογείται με όρους επιτυχίας ή επάρκειας (συγκριτικά με την αποτυχία ή τη δυσπροσαρμοστική συμπεριφορά) (Masten, Burt & Coatsworth, 2006).

Η ψυχολογική και κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή των μεταναστών εφήβων φαίνεται να επηρεάζεται από (α) χαρακτηριστικά της κοινωνίας καταγωγής, όπως τα κίνητρα της μετανάστευσης, η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα σε μετανάστες και γηγενείς, οι στάσεις των οικογενειών των μεταναστών προς την εκπαίδευση, και (β) χαρακτηριστικά της κοινωνίας υποδοχής, όπως το επίπεδο ξενοφοβίας, ρατσισμού και διακρίσεων, ο βαθμός της πολιτισμικής ποικιλότητας και οι εθνικές πολιτικές σχετικά με τη διαφορετικότητα (π.χ., Garcia Coll, Crnic, Lamberty et al., 1996· Garcia Coll & Magnuson, 1997· Phinney, Horenchzyk, Liebkind & Vedder, 2001).

Οι κοινωνίες υποδοχής διακρίνονται ανάλογα με τη μεταναστευτική τους ιστορία ως εξής: (α) σε εκείνες που δημιουργήθηκαν μέσα από μια σκόπιμη μεταναστευτική πολιτική (π.χ., ΗΠΑ, Αυστραλία), (β) σε εκείνες που αποτελούν πρώην αποικιοκρατικές κοινωνίες, όπου ζει μεγάλος αριθμός μεταναστών από τις παλιές αποικίες (π.χ., Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία), και, τέλος, (γ) σε εκείνες που υπήρξαν άλλοτε χώρες αποστολής μεταναστών, ενώ πρόσφατα μετατράπηκαν σε χώρες προορισμού τους. Οι περιπτώσεις αυτές, στις οποίες συγκαταλέγεται και η Ελλάδα, απαντώνται λιγότερο συχνά απ' ό,τι οι δύο πρώτοι τύποι κοινωνιών εγκατάστασης (Berry et al., 2006).

Οι τακτικές επιπολιτισμού που υιοθετούν οι μετανάστες συνδέονται με τα διαφορετικά επίπεδα ψυχολογικής και κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής (π.χ., Ward et al., 2001). Ο επιπολιτισμός αναφέρεται στην αλλαγή πολιτισμικών στάσεων, αξιών και συμπεριφορών, η οποία προκύπτει από την επαφή μεταξύ δύο διαφορετικών πολιτισμών και έχει δύο κύριες συνιστώσες: την εμπλοκή με τον εθνικό πολιτισμό κα-

ταγωγής και την εμπλοκή με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής (Berry, 1997). Σημαντικές όψεις του επιπολιτισμού είναι η αίσθηση ταυτότητας του ατόμου, σε σχέση με την εθνική του ομάδα, αλλά και με τη χώρα υποδοχής, καθώς και τα συναισθήματα του ατόμου αναφορικά με την αίσθηση του «ανήκειν» σε μία ομάδα (Phinney, 1990). Είναι ευρέως αποδεκτό ότι μια εναρμονισμένη αίσθηση ταυτότητας σε σχέση με τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα και για τα δύο πολιτισμικά πλαίσια συνδέεται με θετικά αποτελέσματα (π.χ., Berry, 1997· Berry et al., 2006· Phinney, Horenczyk, Liebkind & Vedder, 2001· Ward, Bochner & Furnham, 2001).

Ο Berry (1997) προτείνει ένα μοντέλο δύο διαστάσεων για τη μέτρηση του επιπολιτισμού. Η πρώτη διάσταση αφορά στη διατήρηση των πολιτισμικών στοιχείων της χώρας καταγωγής. Η δεύτερη διάσταση αναφέρεται στη διαπολιτισμική επαφή και στη σύναψη σχέσεων με μέλη της κοινωνίας υποδοχής. Ο συνδυασμός αυτών των διαστάσεων οδηγεί σε τέσσερις τακτικές επιπολιτισμού: εναρμόνιση, αφομοίωση, διαχωρισμό και περιθωριοποίηση. Επίσης, η Phinney πρότεινε ένα διδιάστατο μοντέλο επιπολιτισμού που επιτρέπει τη μελέτη της πολιτισμικής ταυτότητας των μεταναστών (Phinney, 1990· Phinney, Horenczyk, Liebkind & Vedder, 2001). Οι κλίμακες του Berry όμως προορίζονται κυρίως για ενήλικους και μετρούν τις επιπολιτιστικές στάσεις. Οι Nguyen και von Eye (2002) δημιούργησαν πρόσφατα μια κλίμακα επιπολιτισμού ειδικά για εφήβους, η οποία μετρά στάσεις, αξίες και συμπεριφορές. Το μοντέλο του Berry για τον επιπολιτισμό χρησιμοποιείται ευρύτατα στις σχετικές έρευνες. Ωστόσο η Ward (1999) πρότεινε μια διαφορετική προσέγγιση επικεντρωμένη στις μεταβλητές, υποστηρίζοντας ότι αν οι δύο διαστάσεις του επιπολιτισμού εξεταστούν χωριστά, η μέτρηση αυτή μπορεί να αποβεί πιο χρήσιμη για την πρόβλεψη των αποτελεσμάτων της μετανάστευσης απ' ό,τι το κατηγορικό μοντέλο των τεσσάρων στρατηγικών επιπολιτισμού.

Οι μελέτες για τον επιπολιτισμό δε φαίνονται να συμφωνούν όσον αφορά στη φύση της σχέσης μεταξύ επιπολιτισμού και προσαρμογής. Ορισμένες έρευνες περιγράφουν τη σχέση αυτή ως θετική, σε άλλες δε φαίνεται να προκύπτει κάποια συστηματική σχέση, ενώ κάποιες εντοπίζουν καμπυλόγραμμη σχέση. Οι Nguyen και von Eye (2002) θεωρούν ότι αυτή η ασυνέπεια οφείλεται ενδεχομένως στις δυσκολίες αναφορικά με την εννοιολογική αποσαφήνιση και μέτρηση του επιπολιτισμού. Παρ' όλα αυτά, προτείνονται δύο γενικές υποθέσεις σχετικά με τον επιπολιτισμό και την προσαρμογή (Berry, Phinney, Sam & Vedder, 2006). Η πρώτη υποστηρίζει ότι ο προσανατολισμός προς τον πολιτισμό της χώρας καταγωγής αποτελεί καλύτερο προβλεπτικό παράγοντα της ψυχολογικής προσαρμογής, ενώ, σύμφωνα με τη δεύτερη, ο προσανατολισμός προς τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής αποτελεί καλύτερο προβλεπτικό παράγοντα της κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής (Berry et al., 2006· Oppedal, Roysamb & Sam, 2004· Ward, Bochner & Furnham, 2001). Τα μέχρι σήμερα ερευνητικά δεδομένα στηρίζουν μόνο μερικώς καθεμιά από αυτές τις

δύο υποθέσεις (π.χ., Berry et al., 2006· Motti-Stefanidi, Pavlopoulos & Takis, 2006).

Ελλάδα: Μετατροπή από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών

Η Ελλάδα έχει μακρύ παρελθόν στη μεταναστευτική εμπειρία. Για σχεδόν τρεις δεκαετίες μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1945-1973) η Ελλάδα υπήρξε χώρα αποστολής μεταναστών, οι περισσότεροι από τους οποίους κατευθύνθηκαν στις ΗΠΑ, στον Καναδά, στην Αυστραλία και τη Γερμανία. Από τη μεταπολίτευση (1974) έως το 1985 ορισμένοι από αυτούς τους μετανάστες επέστρεψαν. Κατά τη δεκαετία του 1990 η χώρα μεταμορφώθηκε σε μεταναστευτικό προορισμό. Μεγάλος αριθμός αλλοδαπών χωρίς επίσημα έγγραφα κατέκλυσε τη χώρα από τα βόρεια σύνορα και τη θάλασσα (Fakiolas, 1999). Σήμερα εκτιμάται ότι περισσότερο από το 10% του συνολικού πληθυσμού των 10 εκατομμυρίων κατοίκων είναι μετανάστες. Επιπλέον, τουλάχιστον 10% του σχολικού πληθυσμού αποτελείται από παιδιά μεταναστών. Οι δύο κύριες ομάδες μεταναστών είναι οι Αλβανοί (μεταξύ των οποίων μερικοί Βορειοηπειρώτες) και οι Πόντιοι παλιννοστούντες από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Ταυτόχρονα η Ελλάδα δέχεται μετανάστες και από άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπως και από χώρες της Ασίας και της Αφρικής.

Η ελληνική κοινωνία ήταν στο παρελθόν εξαιρετικά ομοιογενής. Περισσότερο από το 90% του πληθυσμού ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι. Η χώρα ήταν απροετοίμαστη να αντιμετωπίσει τη ραγδαία μεταμόρφωσή της σε πολυπολιτισμική κοινωνία και τη νέα κοινωνική πραγματικότητα που επέφερε η μαζική είσοδος μεταναστών από το 1990. Επί μία δεκαετία περίπου, το πρώτο κύμα μεταναστών εργαζόταν χωρίς άδειες εργασίας ή παραμονής, δημιουργώντας αθέμιτο ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας για τους γηγενείς Έλληνες. Ταυτόχρονα με τους οικονομικούς μετανάστες εισήλθαν στη χώρα αρκετοί παράνομοι μετανάστες, οι οποίοι εμπλέκονταν σε εγκληματικές δραστηριότητες. Η μεγάλη αύξηση της εγκληματικότητας που παρατηρήθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1990 αποδόθηκε στους Αλβανούς μετανάστες. Ως αποτέλεσμα αυτών των δύο τάσεων, δηλαδή του οικονομικού ανταγωνισμού και της αυξημένης εγκληματικότητας, η ξενοφοβία και ο ρατσισμός εντάθηκαν στην ελληνική κοινωνία και οι διακρίσεις κατευθύνθηκαν εναντίον όλων των μη γηγενών Ελλήνων (Fakiolas, 1999).

Ταυτόχρονα οι γηγενείς Έλληνες αναγνώρισαν διαφορές ανάμεσα στις ομάδες μεταναστών, με βάση το βαθμό στον οποίο οι μετανάστες μοιράζονταν κοινή εθνική κληρονομιά ή ιστορικούς δεσμούς με τον ελληνικό πολιτισμό. Όπως υποστήριξε η Triandafyllidou (2000), δημιουργήθηκε μια άτυπη ιεραρχία «ελληνικότητας». Στην κορυφή της ιεραρχίας βρίσκονται οι γηγενείς Έλληνες, οι οποίοι ακολουθούνται από τους Πόντιους, μετά από τους Βορειοηπειρώτες (παρόλο που η δική τους «ελληνικότητα» αποτελεί αντικείμενο διαμάχης) και, τέλος, τους Αλβανούς. Οι γηγενείς Έλληνες συνήθως αρνούνται ότι οι ίδιοι ή οι συμπατριώτες τους είναι ξενοφοβικοί ή υιοθετούν στάσεις διακρίσεων ενάντια στους μετανάστες. Αυτή η θέση

όμως συχνά συνοδεύεται από προκαταλήψεις εναντίον συγκεκριμένων εθνοτήτων, κυρίως Αλβανών και Ρώσων μεταναστών, που θεωρούνται ότι συνδέονται με τον υπόκοσμο. Αντίθετα, οι μετανάστες από την Πολωνία αντιμετωπίζονται πιο θετικά, ως «Ευρωπαίοι» (Triandafyllidou, 2000).

Η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική για τους μετανάστες στην Ελλάδα έχει εξελιχθεί μέσα στο χρόνο (Δαμανάκης, 1997). Η πρώτη περίοδος, της λεγόμενης «πρόνοιας-φιλανθρωπίας» (1970-1980), χαρακτηριζόταν από ιδεολογία συγχώνευσης. Η δεύτερη περίοδος, αυτή της «αφομοίωσης-αναπλήρωσης» (1980-1990), χαρακτηριζόταν από υιοθέτηση αντισταθμιστικών μέτρων για τους μετανάστες μαθητές. Η τρίτη περίοδος, της «αναπλήρωσης-πολυφωνίας» (1990 έως σήμερα), αντανάκλα μια πιο πολυπολιτισμική προσέγγιση, η οποία σηματοδεύτηκε το 1996 από την εισαγωγή στη νομοθεσία του όρου «διαπολιτισμική εκπαίδευση». Η διαπολιτισμική εκπαίδευση αναφέρεται στη δημιουργία σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για μετανάστες και παλινοστούντες μαθητές, όπου ακολουθείται το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που απευθύνεται σε όλα τα παιδιά, προσαρμοσμένο όμως στις ανάγκες αυτών των μαθητών (Μάρκου, 1997).

Το 1983 νομοθετήθηκε ο θεσμός των τάξεων υποδοχής για τα παιδιά παλινοστούντων οικογενειών. Τάξεις υποδοχής δημιουργούνταν σε ένα σχολείο, όταν υπήρχαν τουλάχιστον εννέα παλινοστούντες μαθητές στο σχολείο αυτό. Αυτοί οι μαθητές έκαναν εντατικά μαθήματα για να μάθουν την ελληνική γλώσσα και δέχονταν έως 8 ώρες την εβδομάδα υποστηρικτική διδασκαλία για τα μαθήματα του σχολείου. Ο ίδιος νόμος έδινε τη δυνατότητα στους μετανάστες μαθητές να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα και πολιτισμό, κάτι όμως που ποτέ δεν υλοποιήθηκε. Ακόμα και σήμερα στην Ελλάδα δεν υπάρχει συστηματική εφαρμογή του νόμου αυτού. Για παράδειγμα, οι μαθητές που φοιτούν στο δημοτικό σχολείο έχουν διδασκαλία υποδοχής και υποστηρικτικά μαθήματα, αλλά αυτά δεν παρέχονται στους μαθητές των γυμνασίων. Επιπλέον, η αποτελεσματικότητα αυτών των μαθημάτων αμφισβητείται (Νικολάου, 2000).

Οι μετανάστες μαθητές συνήθως τοποθετούνται μία ή δύο τάξεις χαμηλότερα στην Ελλάδα, συγκριτικά με αυτήν που θα παρακολουθούσαν με βάση την ηλικία τους και το επίπεδο ανάπτυξής τους στη χώρα καταγωγής. Όσοι τοποθετούνται στο γυμνάσιο εξαιρούνται από εξετάσεις και βαθμολογία για τα δύο πρώτα χρόνια, αλλά αναμένεται να μάθουν την ελληνική γλώσσα μόνοι τους. Επιπλέον, ακολουθούν το ίδιο απαιτητικό πρόγραμμα με τους γηγενείς μαθητές, το οποίο περιλαμβάνει Αρχαία και Νέα Ελληνικά, και μελετούν τα ίδια βιβλία με τους γηγενείς. Πολλοί διευθυντές σχολείων έχουν παραπονεθεί στην πρώτη συγγραφέα ότι οι μετανάστες μαθητές δε γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα αρκετά καλά ώστε να μπορούν να παρακολουθούν τη διδασκαλία στην τάξη. Οι εκπαιδευτικοί δείχνουν γενικά επιείκεια όταν καλούνται να βαθμολογήσουν την επίδοση αυτών των μαθητών. Οι μαθητές

μπορεί να αποτύχουν στις προαγωγικές εξετάσεις του Ιουνίου, αλλά συχνά προάγονται στην επόμενη τάξη μετά από επανεξέταση το φθινόπωρο, χωρίς ουσιαστικά να έχουν κατακτήσει ένα ελάχιστο επίπεδο γνώσεων, εκείνο που θα τους επέτρεπε να παρακολουθήσουν τα μαθήματα της επόμενης τάξης.

Σημαντικό ποσοστό μεταναστών μαθητών εγκαταλείπουν το σχολείο κατά τη μετάβαση από το δημοτικό στο γυμνάσιο, με αποτέλεσμα ο αριθμός των μεταναστών μαθητών να συρρικνώνεται στα τελευταία τρία χρόνια της 9ετούς υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Νικολάου, 2000). Σχετικά μικρός είναι ο αριθμός των μεταναστών μαθητών που φοιτούν στο λύκειο.

Παρά τις αλλαγές στην επίσημη εκπαιδευτική πολιτική, με στόχο την ευθυγράμμιση των ελληνικών σχολείων με τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της χώρας, τα σχολεία δεν παρέχουν επαρκή εκπαιδευτική υποστήριξη στους μετανάστες μαθητές και συνήθως δεν αναγνωρίζουν στην πράξη τις ανάγκες αυτού του πληθυσμού. Αντίθετα, τα σχολεία συνεχίζουν να λειτουργούν στη βάση ενός αφομοιωτικού μοντέλου, προωθώντας και διαγωνίζοντας την πολιτισμική ομοιογένεια (Shamai, Ilatov, Psalti & Deliyanni, 2002), μια κατάσταση που παρατηρείται επίσης σε άλλες χώρες υποδοχής μεταναστών (π.χ., Phinney, Hogenczyk, Liebkind & Vedder, 2001). Ως αποτέλεσμα το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι ικανό να αντιμετωπίσει με επάρκεια τις ανάγκες των μεταναστών μαθητών.

ΠΟΝΤΙΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Οι Πόντιοι είναι μετανάστες ελληνικής καταγωγής, οι οποίοι προέρχονται από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Μετακινήθηκαν εκεί από διαφορετικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις αρχές του προηγούμενου αιώνα ή από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου τη δεκαετία του 1940 για πολιτικούς λόγους.

Έλληνες ζούσαν στον Πόντο, στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και στα βουνά του Καυκάσου, από τον 8ο αιώνα π.Χ. (Γεώργας & Παπαστυλιανού, 1993· Κασμάτη, 1992). Μέχρι το 13ο αιώνα μ.Χ. οι περιοχές αυτές ήταν ελληνικές. Ανάμεσα στο 15ο και τον 20ό αιώνα, εξαιτίας της οθωμανικής κυριαρχίας, πολλοί Έλληνες μετανάστευσαν από την ηπειρωτική Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και τη νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας στην ανατολική ακτή της Μαύρης Θάλασσας, κυρίως στη Γεωργία, στην Αμπχαζία και στην Αρμενία. Το 1918 περίπου 700.000 Έλληνες ζούσαν σε αυτές τις περιοχές και ευημερούσαν οικονομικά και πολιτισμικά. Μεταξύ 1917-1937 οι Έλληνες του Πόντου ίδρυσαν ελληνικά σχολεία, εκκλησίες, παιδαγωγικές ακαδημίες και ένα ελληνικό εθνικό θέατρο. Διατήρησαν την ποντιακή διάλεκτο, εξέδωσαν εφημερίδες στη γλώσσα αυτή και γενικά αντιστάθηκαν στις προσπάθειες αφο-

μοίωσης στον πολιτισμό των χωρών όπου ζούσαν. Κατά τη σταλινική περίοδο (1937-1985) οι Έλληνες του Πόντου υπέστησαν διώξεις, εν μέρει εξαιτίας της ισχυρής εθνικής τους ταυτότητας, και πολλοί απελάθηκαν στο Καζακστάν, το Ουζμπεκιστάν, την Κιργιζία, τη Σιβηρία και τις απόμακρες περιοχές της Κεντρικής Ασίας. Το 1985, με την άνοδο του Γκορμπατσόφ στην εξουσία, επιτράπηκε στις εθνικές μειονότητες να διδάσκονται την εθνική τους γλώσσα και να ασκούν τα έθιμα του πολιτισμού τους. Παρ' όλα αυτά, εθνικιστικές και θρησκευτικές διαμάχες, ταυτόχρονα με τη δυσχερή οικονομική κατάσταση, οδήγησαν πολλούς Πόντιους να επιλέξουν να επαναπατριστούν στην Ελλάδα.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι οι Πόντιοι δεν εντάσσονται εύκολα στο σύστημα κατηγοριοποίησης του Ogbu (1993) για την ταξινόμηση των μειονοτήτων, διότι τα πρωταρχικά τους κίνητρα μετανάστευσης δεν ήταν ούτε η οικονομική ευμάρεια ούτε η πολιτική ελευθερία, αλλά μάλλον η ανάγκη τους να ζήσουν ως «Έλληνες ανάμεσα σε Έλληνες» (Γεώργας & Παπαστυλιανού, 1993· Κασσιμάτη, 1992), εύρημα το οποίο αναφέρεται και για άλλους μετανάστες της διασποράς (Silbereisen & Schmitt-Rodermund, 2000). Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ οι Πόντιοι αντιστάθηκαν στην αφομοίωση στους πολιτισμούς της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, με την επιστροφή τους στην Ελλάδα, φαίνεται ότι θέλουν να αφομοιωθούν στην ελληνική κοινωνία (Shamai et al., 2002).

Όταν οι Πόντιοι επέστρεψαν στην Ελλάδα, μετακινήθηκαν από μια κομμουνιστική χώρα σε μια χώρα με ελεύθερη αγορά. Πολλοί προσδοκούσαν ότι το κράτος θα είχε προνοήσει για δουλειά και κατοικία, αλλά οι προσδοκίες αυτές διαψεύστηκαν. Ουσιαστικά αφέθηκαν μόνοι να τα καταφέρουν στη νέα χώρα, με ελάχιστη, αν όχι καμία, βοήθεια από το ελληνικό κράτος (Κασσιμάτη, 1992). Η κυβέρνηση τους έδωσε την ελληνική υπηκοότητα, αν και δεν είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα. Όμως οι γηγενείς Έλληνες συχνά διαφοροποιούσαν αυτούς τους μετανάστες από τους ίδιους, μετατρέποντας την προηγούμενή τους υπηκοότητα (ρωσική) σε εθνικότητα και χρησιμοποιώντας εκφράσεις όπως «Ρωσοπόντιοι» ή «Ρώσοι», και δεν τους θεωρούσαν εύκολα «αληθινούς Έλληνες» (Γκότοβος, 2005· Triandafyllidou, 2000).

Οι Πόντιοι Έλληνες έχουν υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο από το γηγενή πληθυσμό. Περισσότεροι από 25% διαθέτουν πτυχίο ανώτερης ή ανώτατης εκπαίδευσης, συγκριτικά με το 7-13% των γηγενών Ελλήνων (Κασσιμάτη, 1992· Motti-Stefanidi et al., υπό δημοσίευση· Shamai et al., 2002). Παρά το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, οι Πόντιοι Έλληνες συχνά έχουν εργασία μερικής απασχόλησης, είναι άνεργοι ή διατηρούν εργασία κατώτερη από το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, συχνά ως χειρώνακτες, οικοδόμοι, καθαριστές, υπαίθριοι πωλητές ή απασχολούμενοι σε αγροτικές εργασίες.

Σε μια έρευνα με μετανάστες από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης με αντικείμενο τους τρόπους ανατροφής, οι Shamai, Paton, Psalti και Deliyanni (2002)

συνέκριναν τις οικογένειες Ρωσοεβραίων μεταναστών στο Ισραήλ με οικογένειες Ποντίων στην Ελλάδα. Μελέτησαν τη χρήση της γλώσσας στην οικογένεια και τον τρόπο με τον οποίο οι οικογένειες αντιμετώπιζαν το σχολικό σύστημα στη χώρα υποδοχής. Τα ευρήματά τους έδειξαν ότι η πλειοψηφία των Ποντίων Ελλήνων, σε αντίθεση με τους Ρωσοεβραίους, μιλούσαν δύο γλώσσες, στο σπίτι και έξω από το σπίτι (ελληνικά και ρωσικά). Ας σημειωθεί εδώ ότι οι Έλληνες Πόντιοι μιλούν μια διάλεκτο των ελληνικών βασισμένη στα αρχαία ελληνικά, η οποία θεωρείται πιο «καθαρή» ελληνική γλώσσα από τη νέα ελληνική γλώσσα. Επιπλέον, οι Πόντιοι γονείς σε σύγκριση με τους Ρωσοεβραίους γονείς προτιμούσαν να μελετούν τα παιδιά τους ελληνικά στο σχολείο και δεν ήταν επικριτικοί απέναντι στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Παράλληλα όμως οι Πόντιοι γονείς δε θεωρούσαν χρήσιμη τη γνώση που προσφέρει το σχολείο και δεν πίστευαν ότι αυτή θα βοηθούσε τα παιδιά τους στο μέλλον ώστε να αποκατασταθούν επαγγελματικά.

ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΠΟΝΤΙΩΝ ΕΦΗΒΩΝ

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται ερευνητικά δεδομένα για τους μετανάστες εφήβους που ζουν στην Ελλάδα. Οι μελέτες αυτές συνιστούν μέρος του ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος ASIRA και επικεντρώνονται σε θέματα επιπολιτισμού, ψυχικής υγείας και σχολικής προσαρμογής Ποντίων εφήβων σε σύγκριση με Αλβανούς εφήβους. Επιπλέον, η προσαρμογή αυτών των δύο μεταναστευτικών ομάδων αντιπαρατίθεται με την προσαρμογή των γηγενών Ελλήνων μαθητών που είναι εγγεγραμμένοι στα ίδια σχολεία.

Τα ευρήματα βασίζονται στη μελέτη 962 εφήβων, ηλικίας 12-14 ετών, οι οποίοι φοιτούσαν σε 12 γυμνάσια στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Από αυτούς, 165 ήταν Πόντιοι, 272 Αλβανοί, και 525 γηγενείς Έλληνες. Οι 280 έφηβοι ήταν μετανάστες πρώτης γενιάς (εκ των οποίων 78% Αλβανοί), ενώ οι 157 ήταν μετανάστες δεύτερης γενιάς (εκ των οποίων 64% Πόντιοι) (Motti-Stefanidi et al., 2006).

Εφόσον η προσαρμογή των Ποντίων εφήβων θα συγκριθεί με αυτήν των Αλβανών, κρίνεται απαραίτητη η συνοπτική περιγραφή και της δεύτερης αυτής ομάδας. Οι Αλβανοί μετανάστες στην Ελλάδα, σύμφωνα με το σύστημα ταξινόμησης του Ogbu (1993), θεωρούνται μεταναστευτική ή εκούσια μειονοτική ομάδα. Μετά από τουλάχιστον σαράντα χρόνια κομμουνιστικού καθεστώτος (1945-1989), ο πληθυσμός ήταν εντελώς απομονωμένος από τον υπόλοιπο κόσμο, η Αλβανία στράφηκε προς τη Δύση και αντιμετώπισε την πρόκληση της μετεξέλιξης σε καπιταλιστική δημοκρατία (Pango, 1996). Μεγάλο ποσοστό του εργατικού δυναμικού της Αλβανίας μετανάστευσε μαζί με τις οικογένειές τους στις γειτονικές χώρες, Ελλάδα και Ιταλία. Πρόκειται για μετανάστες αλβανικής κυρίως, αλλά και ελληνικής κατα-

γωγής (Βορειοηπειρώτες). Όμως, όπως αναφέρει η Triandafyllidou (2000), η «ελληνικότητα» των Βορειοηπειρωτών δεν αναγνωρίζεται ευρέως στην Ελλάδα και η κυβέρνηση μέχρι πρόσφατα τους θεωρούσε φιλοξενούμενους εργάτες, χωρίς να τους διαχωρίζει από τους Αλβανούς, με αποτέλεσμα όλοι οι Αλβανοί μετανάστες μαθητές να θεωρούνται ενιαία ομάδα.

Στην παρούσα έρευνα μελετήθηκαν οι στρατηγικές επιπολιτισμού των Ποντίων σε σύγκριση με αυτές των Αλβανών εφήβων. Εξετάστηκαν οι στάσεις, οι συμπεριφορές και οι αξίες τους απέναντι στον πολιτισμό της οικογένειάς τους και της εθνικής τους κοινότητας αφενός και απέναντι στον πολιτισμό της χώρας υποδοχής, όπως αυτός αντιπροσωπεύεται από το σχολείο και τους συνομηλίκους τους, αφετέρου (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos & Takis, 2006). Στη συνέχεια θα εξεταστούν τρεις διαφορετικές μετρήσεις σχετικά με τον επιπολιτισμό των μαθητών. Οι μετανάστες μαθητές συμπλήρωσαν την κλίμακα επιπολιτισμού των Nguyen και von Eye (2002), η οποία αξιολογεί το βαθμό εμπλοκής τους από τη μια με τον πολιτισμό της χώρας προέλευσης και από την άλλη με αυτόν της χώρας υποδοχής. Η κλίμακα αυτή εξετάζει τις στάσεις, τις αξίες και τις συμπεριφορές των μεταναστών μαθητών. Μελετήθηκε επίσης μια άλλη όψη του επιπολιτισμού, η εθνική ταυτότητα, με την κλίμακα Multigroup Ethnic Identity Measure της Phinney (1992). Αυτή μετρά την αίσθηση του «ανήκειν» των εφήβων αναφορικά με την εθνική τους ομάδα, τις στάσεις –θετικές ή αρνητικές– απέναντι στην ομάδα αυτή, καθώς και το βαθμό εμπλοκής στα τεκταινόμενα της εθνικής τους ομάδας. Τέλος, αξιολογήθηκαν η ευχέρεια των εφήβων στη χρήση της γλώσσας της χώρας καταγωγής τους, όπως και της ελληνικής γλώσσας, και η συχνότητα χρήσης των δύο γλωσσών στις συνομιλίες τους με τους γονείς και τα αδέρφια τους.

Τα ευρήματα δείχνουν ότι οι Πόντιοι έφηβοι έχουν ισχυρότερο προσανατολισμό προς την εθνική τους ομάδα απ' ό,τι οι Αλβανοί. Με βάση τις αυτοαναφορές, οι δύο ομάδες μεταναστών δε διαφέρουν στην ευχέρεια χρήσης της ελληνικής γλώσσας, την οποία και οι δύο ομάδες θεωρούν ότι είναι «πολύ καλή». Όμως οι Πόντιοι ανέφεραν καλύτερη γνώση της εθνικής τους γλώσσας (τόσο της ποντιακής διαλέκτου, όσο και της ρωσικής γλώσσας) και χαμηλότερη συχνότητα χρήσης των νέων ελληνικών στο σπίτι απ' ό,τι οι Αλβανοί έφηβοι. Επιπλέον, οι Πόντιοι ανέφεραν μεγαλύτερη εμπλοκή με τον εθνικό τους πολιτισμό και μικρότερη εμπλοκή με τον ελληνικό πολιτισμό από τους Αλβανούς. Οι δύο ομάδες μεταναστών δε διέφεραν στις διαστάσεις της εθνικής ταυτότητας, όπως αυτές προκύπτουν από την κλίμακα της Phinney, δηλαδή ως προς την αίσθηση του «ανήκειν» στην εθνική τους ομάδα και την αναζήτηση ταυτότητας (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos & Takis, 2006).

Αυτά τα αποτελέσματα αντιτίθενται σε ό,τι κανείς θα ανέμενε με βάση όσα προαναφέρθηκαν, δηλαδή ότι οι Πόντιοι διατήρησαν την ελληνική εθνική ταυτότητα στο πέρασμα του χρόνου και ότι οι οικογένειες ποντιακής καταγωγής επιθυμούν

την αφομοίωση στον ελληνικό πολιτισμό (Κασιμάτη, 1992· Shamai et al., 2002). Η εξήγηση για το προφανές αυτό παράδοξο βρίσκεται στις διαφορές ανάμεσα στους Πόντιους Έλληνες και τους σύγχρονους γηγενείς Έλληνες, παρά τις ομοιότητές τους. Σημαντικές ομοιότητες είναι αναμφίβολα η κοινή ελληνική εθνικότητα και η χριστιανική ορθόδοξη θρησκεία. Μία από τις πιο σημαντικές διαφορές εστιάζει στη γλώσσα των Ποντίων, η οποία, παρότι αποτελεί διάλεκτο της ελληνικής με ρίζες στην αρχαία ελληνική, δε γίνεται ακριβώς κατανοητή από τους Έλληνες γηγενείς. Ακόμα περισσότερο, οι Πόντιοι φαίνεται ότι θεωρούνται από τους Έλληνες παραδοσιακοί και συντηρητικοί, επειδή εξακολουθούν να υιοθετούν αξίες και έθιμα τα οποία τους φαίνονται ξεπερασμένα (Γκότοβος, 2005).

Όταν οι Πόντιοι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, συχνά αντιμετώπισαν εμπόδια και δυσκολίες, όπως οικονομικές δυσκολίες, έλλειψη στήριξης από το ελληνικό κράτος και συμπεριφορές διάκρισης από τους γηγενείς Έλληνες απέναντί τους. Οι Πόντιοι παλινοστούντες συνήθως ζουν συγκεντρωμένοι σε φτωχές περιοχές στα όρια της πόλης των Αθηνών. Σύμφωνα με τον Γκότοβο (2005), αυτές οι συνθήκες μπορεί να μείωσαν την πίεση να μάθουν τη νέα ελληνική γλώσσα, και έτσι να προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν ενεργά τη νέα οικονομική και πολιτισμική πραγματικότητα στην οποία ζουν. Η ανεπαρκής γνώση της νέας ελληνικής γλώσσας φαίνεται ότι συνιστά σοβαρό εμπόδιο για την προσαρμογή των Ποντίων έξω από τις ποντιακές κοινότητες (Εμκε-Πουλοπούλου, 2005· Κασιμάτη, 1992). Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι οι Πόντιοι ζουν συγκεντρωμένοι σε συγκεκριμένες περιοχές έχει μια θετική διάσταση, διότι η εγγύτητα της οικογένειας με άλλα μέλη της εθνικής ομάδας προσφέρει στήριξη στο μετανάστη ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις ματαιώσεις που προέρχονται από την επαφή του με την ευρύτερη ελληνική κοινωνία (Γκότοβος, 2005).

Σε αντίθεση με τους Ποντίους, οι Αλβανοί είναι οικονομικοί μετανάστες. Συνήθως εγκαθίστανται στο κέντρο της Αθήνας και, κατά συνέπεια, ζουν κοντά στους γηγενείς Έλληνες, γεγονός που τους διευκολύνει όσον αφορά στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και των πολιτισμικών στοιχείων της κοινωνίας υποδοχής.

Οι διαφορές στις διεργασίες επιπολιτισμού των Ποντίων και Αλβανών εφήβων γίνονται ακόμα πιο εμφανείς όταν συγκρίνονται οι έφηβοι μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς. Τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη γενιά Ποντίων εφήβων προσανατολίζονται περισσότερο προς την εθνική τους ομάδα απ' ό,τι οι Αλβανοί έφηβοι. Όμως αυτή η διαφορά είναι ακόμα μεγαλύτερη μεταξύ Ποντίων και Αλβανών εφήβων δεύτερης γενιάς. Οι Αλβανοί έφηβοι μετανάστες δεύτερης γενιάς αναφέρουν ότι προτιμούν να μιλούν ελληνικά με τους γονείς και τα αδέρφια τους σημαντικά συχνότερα τόσο από τους Αλβανούς εφήβους πρώτης γενιάς, όσο και από τους Πόντιους παλινοστούντες συνομηλίκους τους, πρώτης και δεύτερης γενιάς. Οι Πόντιοι πρώτης και δεύτερης γενιάς δε διαφέρουν μεταξύ τους ως προς αυτή τη

διάσταση επιπολιτισμού. Επιπλέον, ο βαθμός εμπλοκής των Ποντίων πρώτης και δεύτερης γενιάς με τους πολιτισμούς των χωρών προέλευσης και υποδοχής δε φαίνεται να αλλάζει. Αντίθετα, οι Αλβανοί έφηβοι δεύτερης γενιάς δείχνουν δραματική αύξηση της εμπλοκής με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής, δηλαδή με τον ελληνικό πολιτισμό, σε σύγκριση με τους Αλβανούς πρώτης γενιάς, η οποία συνοδεύεται από ανάλογη μείωση της εμπλοκής με τον πολιτισμό της χώρας προέλευσης.

Συγκρίθηκε επίσης η ποιότητα της προσαρμογής των Αλβανών και των Ποντίων μεταναστών εφήβων στο σχολικό περιβάλλον. Το σχολείο είναι ένα σημαντικό πολιτισμικό πλαίσιο για τους μετανάστες εφήβους, καθώς τους εισάγει στις αξίες, στα ήθη και τα έθιμα της χώρας υποδοχής, παρέχοντάς τους ένα εύρος επιπολιτιστικών εμπειριών και προκλήσεων. Βεβαίως, το σχολείο αποτελεί σημαντικό αναπτυξιακό πλαίσιο για όλους τους εφήβους στις σύγχρονες κοινωνίες. Η ακαδημαϊκή επιτυχία, η συναναστροφή με συνομηλίκους, η ικανότητα τήρησης κανόνων και η ψυχολογική ευημερία είναι σημαντικά κριτήρια αποτελεσματικής προσαρμογής για την ηλικία αυτή και συνιστούν βασικά αναπτυξιακά επιτεύγματα της εφηβείας (Masten, Burt & Coatsworth, 2006; Μόττη-Στεφανίδη, 1998). Η ευρύτερη κοινωνία αναμένει τόσο από τους μετανάστες εφήβους, όσο και από τους γηγενείς συνομηλίκους τους «να τα πηγαίνουν καλά» όσον αφορά στα θεμελιώδη αυτά αναπτυξιακά επιτεύγματα.

Για να εξεταστεί η κοινωνικοπολιτισμική και η ψυχολογική προσαρμογή των Ποντίων μαθητών στο σχολείο, συγκρίθηκαν με τους Αλβανούς και τους γηγενείς συνομηλίκους τους. Η κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή αφορούσε στον τρόπο που αντιμετώπιζαν διάφορες σημαντικές αναπτυξιακές προκλήσεις και η ψυχολογική προσαρμογή αφορούσε στην υποκειμενική αίσθηση ευημερίας των εφήβων, σε αντιδιαστολή προς τα ψυχολογικά συμπτώματα εσωτερίκευσης (Motti-Stefanidi et al., υπό δημοσίευση; Motti-Stefanidi et al., 2006).

Για να εξετάσουμε την κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή, μελετήσαμε τέσσερα κριτήρια επάρκειας στο σχολικό περιβάλλον. Η ακαδημαϊκή επάρκεια αξιολογήθηκε με δύο χωριστές, αλλά σχετικές μεταξύ τους, μετρήσεις: το μέσο όρο της βαθμολογίας και τον αριθμό των απουσιών, όπως καταγράφονταν στα σχολικά αρχεία. Η συμπεριφορά στην τάξη αξιολογήθηκε μέσω ερωτηματολογίου που συμπληρώθηκε από καθηγητές. Με τη χρήση της ανάλυσης παραγόντων, προέκυψαν δύο δείκτες συμπεριφοράς από τις βαθμολογίες των εκπαιδευτικών: η ευσυνειδησία, η οποία αναφέρεται στο βαθμό εμπλοκής στην τάξη, στο ενδιαφέρον και τη συγκέντρωση στη μελέτη, και η διαταρακτική συμπεριφορά, η οποία αναφέρεται στις πράξεις με συνομηλίκους που δημιουργούν προβλήματα και στο βαθμό ενόχλησης της τάξης. Για την αξιολόγηση της ψυχολογικής προσαρμογής χρησιμοποιήθηκαν δύο μετρήσεις αυτοαναφοράς. Όλοι οι έφηβοι, Πόντιοι, Αλβανοί και γηγενείς Έλληνες, συμπλήρωσαν την κλίμακα Συναισθηματικών Συμπτωμάτων (Emotional Symptoms

Scale) από το Ερωτηματολόγιο Δυνατοτήτων και Δυσκολιών (Strengths and Difficulties Questionnaire) του Goodman (1997), το οποίο αξιολογεί το βαθμό στον οποίο αισθάνονται συναισθηματική δυσφορία, καθώς και το Ερωτηματολόγιο Αυτοεκτίμησης (Self Esteem Inventory) του Rosenberg (1965).

Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι δύο ομάδες, Πόντιοι και Αλβανοί, δε διέφεραν από τους γηγενείς Έλληνες όσον αφορά στον αριθμό συναισθηματικών συμπτωμάτων που ανέφεραν, εύρημα το οποίο επαναλαμβάνεται με συνέπεια στις μελέτες μας με διαφορετικά δείγματα (Motti-Stefanidi et al., in press; Motti-Stefanidi et al., 2006). Τα αποτελέσματα αυτά συνάδουν με πορίσματα άλλων ερευνών που χρησιμοποίησαν δείγματα Ποντίων παλινοστούντων (Κολαίτης, 2005). Όμως, παρόλο που Πόντιοι και Αλβανοί δε διέφεραν μεταξύ τους, και οι δύο ομάδες ανέφεραν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση, είχαν χαμηλότερο μέσο όρο βαθμολογίας, περισσότερες απουσίες, χαμηλότερη ευσυνειδησία και πιο διαταρακτική συμπεριφορά από τους γηγενείς Έλληνες. Η γενιά μετανάστευσης διαφοροποιούσε τους μετανάστες μαθητές μόνο σε ό,τι αφορά στο μέσο όρο βαθμολογίας, προς την αναμενόμενη κατεύθυνση: οι μετανάστες δεύτερης γενιάς, ανεξάρτητα από την εθνικότητα, είχαν υψηλότερο μέσο όρο βαθμολογίας από τους μετανάστες πρώτης γενιάς.

Τα αποτελέσματα δηλώνουν ότι οι Πόντιοι, παρά την ελληνική υπηκοότητα που τους έχει δοθεί από την κυβέρνηση, αντιμετωπίζουν παρόμοιες δυσκολίες με τα παιδιά των οικονομικών μεταναστών όσον αφορά στη σχολική προσαρμογή. Το φαινόμενο του «παράδοξου της μετανάστευσης» που έχει περιγραφεί στις ΗΠΑ (π.χ., Fuligni, 1998; Sam et al., in press) δεν παρατηρήθηκε στην περίπτωση αυτών των δύο ομάδων. Οι Πόντιοι παλινοστούντες και οι Αλβανοί μετανάστες πρώτης γενιάς είχαν χειρότερη κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή από τους γηγενείς συνομηλίκους τους. Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί οι έφηβοι αυτοί αντιμετωπίζουν προβλήματα προσαρμογής, με δεδομένο ότι τα σχολεία παρέχουν ελάχιστη ή και καθόλου εκπαιδευτική υποστήριξη στους μετανάστες μαθητές και πρακτικά δεν αναγνωρίζουν τις ανάγκες αυτού του πολυπολιτισμικού πληθυσμού (Νικολάου, 2000). Παραμένει αποκλειστική ευθύνη των γονέων να βοηθήσουν τα παιδιά τους να καταλάβουν και να μάθουν όσα αναμένονται από αυτά. Όμως οι Αλβανοί γονείς εργάζονται πολλές ώρες ημερησίως και αδυνατούν να προσφέρουν τη βοήθεια αυτή στα παιδιά τους. Οι Πόντιοι γονείς, που τείνουν να είναι πιο μορφωμένοι από το γηγενή ελληνικό πληθυσμό (Κασμάτη, 1992), ενδέχεται να μη στηρίζουν τη σχολική επιτυχία των παιδιών τους λόγω αμφιβολιών σχετικά με την αξία της εκπαίδευσης γενικά στην επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους (Shamai et al., 2002).

Τόσο οι Πόντιοι, όσο και οι Αλβανοί έφηβοι αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες κοινωνικοοικονομικές αντιξοότητες από τους Έλληνες συνομηλίκους τους (Motti-Stefanidi et al., in press). Επιπλέον, η κοινωνικοοικονομική αντιξοότητα φαίνεται να συνδέε-

ται με χαμηλότερη σχολική επίδοση (Mcloyd, 1998). Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι αν η μετανάστευση αποτελεί μοναδικό παράγοντα επικινδυνότητας για τη σχολική επίδοση των Ποντίων και των Αλβανών, πέρα από την επικινδυνότητα που απορρέει από τις κοινωνικές αντιξοότητες. Οι στατιστικές αναλύσεις έδειξαν ότι το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο προβλέπει σημαντικά χαμηλότερο μέσο όρο βαθμολογίας τόσο για τους Αλβανούς, όσο και για τους Ποντίους. Η δε μετανάστευση λειτουργεί προσθετικά στην επικινδυνότητα για χαμηλότερο μέσο όρο βαθμολογίας, αλλά μόνο στους Αλβανούς (Motti-Stefanidi et al., υπό δημοσίευση). Αυτό το εύρημα μπορεί να συνδέεται με την αντίληψη των μαθητών αυτών για τις διακρίσεις που υφίστανται (Portes, 1999). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Αλβανοί βιώνουν περισσότερες διακρίσεις στην Ελλάδα απ' ό,τι οι Πόντιοι (Triandafyllidou, 2002).

Τέλος, για τους σκοπούς αυτής της συζήτησης αναφέρονται τα ερευνητικά πορίσματα για τη σχέση των τακτικών επιπολιτισμού με τη σχολική προσαρμογή. Έγινε έλεγχος δύο γενικών υποθέσεων που βασίζονται στο έργο του Berry και των συνεργατών του (2006). Πρώτον, αναμενόταν ότι ο προσανατολισμός προς τον πολιτισμό της χώρας προέλευσης θα ήταν καλύτερος προβλεπτικός παράγοντας της ψυχολογικής προσαρμογής. Δεύτερον, αναμενόταν ότι ο προσανατολισμός προς τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής θα ήταν καλύτερος προβλεπτικός παράγοντας για την κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή. Πραγματοποιήθηκε μια σειρά ιεραρχικών αναλύσεων πολλαπλής παλινδρόμησης για να διαπιστωθεί εάν οι μεταβλητές του επιπολιτισμού συνεισφέρουν στην πρόβλεψη καθενός από τους δύο τομείς της προσαρμογής. Όσον αφορά στην ψυχολογική προσαρμογή, τα ευρήματα έδειξαν, όπως αναμενόταν, ότι οι έφηβοι με υψηλότερο αίσθημα «ανήκειν» στην εθνική τους ομάδα αναφέρουν λιγότερα συναισθηματικά συμπτώματα και υψηλότερη αυτοεκτίμηση. Παρ' όλα αυτά, αντίθετα με τις προσδοκίες, ο μεγαλύτερος βαθμός εμπλοκής με τον πολιτισμό της χώρας προέλευσης δε σχετιζόταν ούτε με τα συναισθηματικά συμπτώματα ούτε με την αυτοεκτίμηση. Αντίθετα, η ψυχολογική προσαρμογή μπορούσε να προβλεφθεί καλύτερα από την εμπλοκή με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής.

Επίσης, εξετάστηκαν οι αλληλεπιδράσεις της εθνικότητας με τον επιπολιτισμό για να διαπιστωθεί αν οι Πόντιοι έφηβοι διαφέρουν από τους Αλβανούς εφήβους όσον αφορά στη σχέση μεταξύ επιπολιτισμού και προσαρμογής. Τα ευρήματα έδειξαν ότι η μεγαλύτερη εμπλοκή με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής συνδέεται με υψηλότερη αυτοεκτίμηση, κυρίως στην περίπτωση των Αλβανών και λιγότερο στην περίπτωση των Ποντίων. Επιπλέον, φαίνεται ότι όσο περισσότερο αισθάνεται ο έφηβος ότι ανήκει στην εθνική του ομάδα, τόσο μεγαλύτερη αυτοεκτίμηση έχει. Παρόλο που το εύρημα αυτό ισχύει τόσο για τους Αλβανούς, όσο και για τους Ποντίους, φαίνεται ότι η παραπάνω σχέση είναι ισχυρότερη για τους Ποντίους.

Εξετάστηκε, επιπλέον, η υπόθεση που απορρέει από τη θεωρία του επιπολιτι-

σμού, ότι ο προσανατολισμός προς τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής αποτελεί καλύτερο προβλεπτικό κριτήριο για την κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή. Τα ευρήματα φανερώσουν ότι οι Πόντιοι και οι Αλβανοί έφηβοι που αναφέρουν μεγαλύτερη εμπλοκή με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής έχουν μεγαλύτερο μέσο όρο βαθμολογίας στα μαθήματα. Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί θεωρούσαν τους εφήβους αυτούς πιο ευσυνείδητους. Αντιθέτως, οι εκπαιδευτικοί θεωρούσαν ως λιγότερο ευσυνείδητους και πιο διαταρακτικούς τους εφήβους που ανέφεραν μεγαλύτερη εμπλοκή με τον πολιτισμό της χώρας προέλευσης.

Τα ευρήματα εν μέρει επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι ο προσανατολισμός στον πολιτισμό της χώρας προέλευσης αποτελεί καλύτερο προβλεπτικό παράγοντα της ψυχολογικής προσαρμογής, καθώς και ότι ο προσανατολισμός προς τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής (δηλαδή της Ελλάδας) αποτελεί καλύτερο προβλεπτικό παράγοντα της κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής. Ενώ η αίσθηση του ατόμου ότι ανήκει στην εθνική του ομάδα –μία μεταβλητή που αντανάκλα τον εθνικό προσανατολισμό– προβλέπει την ψυχολογική προσαρμογή, η εμπλοκή με τον πολιτισμό της χώρας προέλευσης δεν την προβλέπει. Αντίθετα, η εμπλοκή με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής προβλέπει την ψυχολογική προσαρμογή. Όπως αναμενόταν, η εμπλοκή με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής προβλέπει επίσης τη σχολική προσαρμογή. Αυτά τα ευρήματα πιθανότατα αντανάκλουν τη μεγαλύτερη έμφαση που δίνουν τα σχολεία στην αφομοίωση, συγκριτικά με άλλους θεσμούς και κοινωνικά πλαίσια (Phinney et al., 2001). Κατά συνέπεια, όσο πιο μεγάλη είναι η εμπλοκή του εφήβου με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής, τόσο μεγαλύτερη και η συμφωνία του με το εκπαιδευτικό πλαίσιο. Επιπλέον, η επάρκεια σχετικά με τις βασικές αναπτυξιακές προκλήσεις, όπως η σχολική επίδοση, μπορεί να συνεισφέρει με τη σειρά της στην καλύτερη ψυχολογική προσαρμογή και σε λιγότερα συμπτώματα εσωτερίκευσης (Masten et al., 2006).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάσαμε το πλέγμα των σχέσεων ανάμεσα στον επιπολιτισμό, την ψυχική υγεία και τη σχολική προσαρμογή των Ποντίων εφήβων μεταναστών της διασποράς, οι οποίοι ζουν στην Ελλάδα. Πραγματοποιήθηκαν συγκρίσεις τόσο με Αλβανούς εφήβους, όσο και με τους γηγενείς Έλληνες συνομηλίκους τους. Οι Πόντιοι Έλληνες, μετανάστες ελληνικής καταγωγής από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, έχουν ελληνική υπηκοότητα και δε θεωρούνται επίσημα μετανάστες. Όμως ο τρόπος εγκατάστασής τους στην Ελλάδα τους απομονώνει από τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής και μειώνει την πίεση τόσο για εκμάθηση της νέας ελληνικής γλώσσας, όσο και για προσαρμογή στις νέες οικονομικές και πολιτισμικές

συνθήκες. Οι Πόντιοι έφηβοι, παρότι είναι Έλληνες πολίτες, έχουν ισχυρότερη προσκόλληση στον πολιτισμό της καταγωγής τους και πιο αδύναμο προσανατολισμό στον πολιτισμό της χώρας υποδοχής, συγκριτικά με τους Αλβανούς, οι οποίοι είναι οικονομικοί μετανάστες. Επιπλέον, έχουν παρόμοιες με τους Αλβανούς μαθητές δυσκολίες προσαρμογής στο σχολείο.

Τα ευρήματά μας υποδεικνύουν ότι το ελληνικό κράτος οφείλει να λάβει σειρά μέτρων για να διευκολύνει την προσαρμογή των νεαρών Ποντίων. Είναι σημαντικό να εφαρμοστούν προγράμματα για την αντιμετώπιση της προκατάληψης και των διακρίσεων απέναντι στους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα. Ειδικά για τους νέους, οι ευκαιρίες για επαφή και γνωριμία με μαθητές από διαφορετικά περιβάλλοντα, καθώς και η εκπαιδευτική υποστήριξη (βοηθητικά μαθήματα, σχολικά βιβλία και σχολικό πρόγραμμα προσαρμοσμένο στις ανάγκες τους) είναι απαραίτητες για να μπορέσουν να αναπτύξουν το δυναμικό τους. Οι ανάγκες του πληθυσμού των μεταναστών μαθητών πρέπει να αναγνωριστούν με την εφαρμογή των νόμων για μαθήματα της μητρικής γλώσσας και πολιτισμού. Είναι σημαντικό για την ελληνική κοινωνία να μπορέσει να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα της τελευταίας δεκαπενταετίας και να δεχτεί ότι δεν είναι μια ομοιογενής κοινωνία, όπως ήταν στο παρελθόν, αλλά ότι έχει μετατραπεί πλέον σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ATZABA-PORJA, N., PIKE, A. & BARRETT, M. (2004). Internalizing and externalizing problems in middle childhood: A study of Indian (ethnic minority) and English (ethnic majority) children living in Britain. *International Journal of Behavioral Development*, 28 (5), 449-460.
- BENGI-ARSLAN, L., VERHULST, F.C. & VAN DER ENDE, J. (1997). Understanding childhood (problem) behaviors from a cultural perspective: Comparison of problem behaviors and competencies in Turkish immigrant, Turkish and Dutch children. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 32, 477-484.
- BERRY, J.W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46 (1), 5-68.
- BERRY, J.W., RHINNEY, J.S., SAM, D.L. & VEDDER, P. (2006a). Immigrant youth: Acculturation, identity and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 55, 303-332.
- BERRY, J.W., RHINNEY, J.P., SAM, D.L. & VEDDER, P. (2006b). Immigrant youth in cultural transition: Acculturation, identity, and adaptation across national contexts. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- ΓΕΩΡΓΑΣ, Δ. & ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Α. (1993). *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*. Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α. (2005). Γένος και ξένος: Θεσμικές και τρέχουσες εγγραφές ταυτότητας, στο Α. Παπαστυλιανού (επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλινοστροφή και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σ. 87-105). Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

- ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ, Μ. (1997). *Η εκπαίδευση των παλινοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα: Μία διαπολιτισμική προσέγγιση*. Αθήνα, Gutenberg.
- ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (2005). Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της παλινοστούτησης στην Ελλάδα, στο Α. Παπαστελιανού (επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλινοστούτηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σ. 41-85). Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- ΦΑΚΙΟΛΑΣ, R. (1999). Socio-economic effects of immigration in Greece. *Journal of European Social Policy*, 9 (3), 211-229.
- FULIGNI, A.J. (1997). The academic achievement of adolescents from immigrant families: The roles of family background, attitudes, and behavior. *Child Development*, 68, 261-273.
- FULIGNI, A.J. (1998). The adjustment of children from immigrant families. *Current Directions in Psychological Science*, 7, 99-103.
- GARCIA COLL, C.T. (2005, April). The immigrant paradox: Critical factors in Cambodian students' success. Paper presented at the 2005 Biennial meeting of the Society for Research in Child Development, Atlanta, GA, USA.
- GARCIA COLL, C.T., CRNIC, K., LAMBERTY, G., WASIK, B.H., JENKINS, R., VAZQUEZ GARCA, H. & MCADOO, H.P. (1996). An integrative model for the study of developmental competencies in minority children. *Child Development*, 67, 1891-1914.
- GARCIA COLL, C.T. & MAGNUSON, K. (1997). The psychological experience of immigration: A developmental perspective, στο A. Booth (ed.), *Immigration and the family: Research and policy on US immigrants* (σ. 91-131). Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
- GOODMAN, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 581-586.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Κ. (επιμ.). (1992). *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*. Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- ΚΟΛΑΪΤΗΣ, Γ. (2005). Ψυχοκοινωνική υγεία παιδιών παλινοστούντων από την πρώην Σοβιετική Ένωση, στο Α. Παπαστελιανού (επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλινοστούτηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σ. 195-214). Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- ΜΑΡΚΟΥ, Γ. (1997). *Διαπολιτισμική εκπαίδευση – Επιμόρφωση εκπαιδευτικών: Μια εναλλακτική πρόταση*. Αθήνα, Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- MASTEN, A.S., BURT, K. & COATSWORTH, J.D. (2006). Competence and psychopathology in development, στο D. Cicchetti & D. Cohen (eds), *Developmental Psychopathology*, τόμ. 3: Risk disorder and psychopathology (2nd ed.). New York, Wiley.
- MCLOYD, V.C. (1998). Socioeconomic disadvantage and child development. *American Psychologist*, 53 (2), 185-204.
- MOTTI-STEFANIDI, F., PAVLOPOULOS, V., OBRADOVI, J., DALLA, M., TAKIS, N., PAPATHANASSIOU, A. & MASTEN, A. (in press). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology*.
- MOTTI-STEFANIDI, F., PAVLOPOULOS, V. & TAKIS, N. (2006, July). Acculturation strategies, ethnic identity and competence of immigrant adolescents in Greece. Paper presented at the 13th European Conference on Personality. Athens, Greece.
- MURAD, S.D., JOUNG, I.M.A., VAN LENTHE, F.J., BENGI-ARSLAN, L. & CRINEN, A.A.M. (2003). Predictors of self-reported problem behaviors in Turkish immigrant and Dutch adolescents in the Netherlands. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44 (3), 412-423.
- NGUYEN, H.H. & VON EYE, A. (2002). The Acculturation Scale for Vietnamese Adolescents (ASVA): A bidimensional perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 26 (3), 202-213.

- ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Γ. (2000). *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο Δημοτικό Σχολείο*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- OGBU, J.U. (1993). Differences in cultural frame of reference. *International Journal of Behavioral Development*, 16 (3), 483-506.
- OPPEDAL, B. & ROYSAMB, E. (2004). Mental health, life stress and social support among young Norwegian adolescents with immigrant and host national background. *Scandinavian Journal of Psychology*, 45, 131-144.
- OPPEDAL, B., ROYSAMB, E. & SAM, D.L. (2004). The effect of acculturation and social support on change in mental health among young immigrants. *International Journal of Behavioral Development*, 28 (6), 481-494.
- PANGO, Y. (1996). *Secondary education in Albania*. Strasbourg, Council of Europe Press.
- PAWLIUK, N., GRIZENKO, N., CHAN-YIP, A., GANTOUS, P., MATTHEW, J. & NGUYEN, D. (1996). Acculturation style and psychological functioning in children and immigrants. *American Journal of Orthopsychiatry*, 66, 111-121.
- PHINNEY, J.S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: A review of research. *Psychological Bulletin*, 108, 499-514.
- PHINNEY, J.S. (1992). The Multigroup Ethnic Identity Measure: A new scale for use with diverse groups. *Journal of Adolescent Research*, 7, 156-176.
- PHINNEY, J.S., HORENCZYK, G., LIEBKIND, K. & VEDDER, P. (2001) Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues*, 57 (3), 493-510.
- PORTES, P.R. (1999). Social and psychological factors in the academic achievement of children of immigrants: A cultural history puzzle. *American Educational Research Journal*, 36 (3), 489-507.
- ROSENBERG, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- SAM, D.L., VEDDER, P., LIEBKIND, K., NETO, F. & VIRTA, E. (in press). Immigration, acculturation and the paradox of adaptation in Europe. *European Journal of Developmental Psychology*.
- SHAMAI, S., ILATOV, Z., PSALTI, A. & DELFYIANNI, K. (2002). Acculturation of Soviet immigrant parents in Israel and Greece. *International Journal of Sociology of the Family*, 30 (1), 21-49.
- SILBEREISEN, R.K. & SCHMITT-RODERMUND, E. (2000). Adolescent immigrants' well-being: The case of ethnic German immigrants in Germany. *International Journal of Group Tensions*, 29 (1), 79-100.
- TRIANDAFYLIDOU, A. (2000). The political discourse on immigration in southern Europe: A critical analysis. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 10, 373-389.
- WARD, C. (1996). Acculturation, στο D. Landis & R. Bhagat (eds), *Handbook of intercultural training* (2nd ed., σ. 124-147). Thousand Oaks, CA, Sage.
- WARD, C., BOCHNER, S. & FURNHAM, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). Hove, UK, Routledge.
- WARD, C. & KENNEDY, A. (1999). The measurement of sociocultural adaptation. *International Journal of Intercultural Relations*, 23 (4), 659-677.